

ભાષા અને સાહિત્ય

આપણા આલિમો (ઈસ્લામી વિદ્યાનો)એ અરબી ભાષા અને સાહિત્યને ખૂબ ઉત્ત્રતિ બક્ષી, જેમ કે અન્ય ઈસ્લામી વિદ્યાઓની સાચી સમજ માટે અરબી ભાષા ખૂબ જરૂરી હતી. તેથી વિદ્યાનોએ ભાષાના વર્ણો અને અક્ષરો તથા તેની વિશેષતાઓ પર સંશોધન કર્યું અને એક નવી વિદ્યા શોધી, જેને ‘ઈલ્મે અસ્વાત’ (કોષવિદ્યા, Lexicography) કહેવામાં આવે છે. આ એ વિદ્યા છે, જે પ્રત્યેક અક્ષર પર ચોમુખી ચર્ચા કરે છે. આ વિદ્યાને ફેલાવવામાં ખલીલ બિન અહુમદ અલ-ફરાહિદી અને ઈબ્ને જિની વગેરેનું મોટું યોગદાન છે.

આલિમોએ દરેક વાક્ય પર વિચાર કર્યો કે તે નામ (સંજ્ઞા) છે, ક્રિયાપદ છે કે વર્ણ. સંજ્ઞા અને ક્રિયાપદમાં મૂળ અક્ષર (વર્ણ)નું નિર્ધારણ કર્યું, જેનો સંબંધ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર (શબ્દ અને અર્થનો ઉદ્ભબ અને તેના ઈતિહાસનું નિરૂપણ કરનારું શાસ્ત્ર) સાથે છે. જેમણે આ ક્ષેત્રમાં આગળ પડતું કામ કર્યું તે પ્રખ્યાત અરબી ભાષાશાસ્ત્રી સિબાવયાહ છે.

એ જ ગ્રમાણો આલિમોએ વાક્યો પર ચિંતન-મનન કર્યું. જ્યારે તે પરસ્પર મળે છે અને વાક્ય-રચના બને છે તેનું વર્ણન કર્યું. ઉપરાંત, વાક્યાંશ કે વાક્યના છેલ્લા અક્ષર પર સ્થાન અને સંદર્ભ અનુસાર સ્વર-બિંદુ લગાવ્યા વગેરે, અને પછી વાક્ય-વિન્યાસ વિદ્યાની શોધ કરી. સૌથી પહેલા આ વિદ્યાને જેણે લેખિત-સ્વરૂપ આપ્યું, તે પ્રખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી સિબાવયાહ છે. તેમણે આ વિશે એક પુસ્તક લખ્યું, જેનું નામ ‘અલ-કિતાબ’ રાખ્યું.

મહાન આલિમોએ શબ્દાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Lexicology) અને અભિધાશાસ્ત્ર કે અર્થાનિર્ધારણશાસ્ત્ર (Semantics)નો પાયો નાખ્યો. શબ્દાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર એક-એક શબ્દના અલગ-અલગ અર્થની સ્પષ્ટતા કરે છે અને અભિધાશાસ્ત્ર સંદર્ભ અને સ્થાન મુજબ શૈલી અને વાક્યાંશોની સમજૂતી આપે છે.

એ જ ગ્રમાણો આપણા મહાન આલિમોએ ભાષા અને સાહિત્યના તમામ પાસાઓને આવરી લીધા. તેનાથી ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્રનું સ્થાન અને દરજાએ ખૂબ ઉચ્ચ થયો અને કેટલાય સાહિત્યકારો, શાયરો અને પ્રવક્તાઓ ઉભયાં. વિભિન્ન ઈસ્લામી દેશોમાં કેટલાક આલિમો આ ક્ષેત્રમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા, જેમ કે —

મિસર (ઈજિમ)માં અહુમદ બિન જા'ફર દીનવરી (મૃ. ૨૮૮ હિ.)એ ‘ઈસ્લાહ અલ-મન્તિક’ નામનું પુસ્તક લખ્યું. અબૂ જા'ફર અલ-નહાસ (મૃ. ૩૭૮) હિ.), જેમણે ‘એઝ્રાબુલ કુરઆન’ અને ‘મઆનીઉલ કુરઆન’ની રચના કરી અને સિબાવયાહના શેરોની સમજૂતી લખી.

ઈરાકમાં ઈબ્ને જિની, જેઓ અબૂ અલી અલ-ફારસીના શિષ્ય છે, તેમણે કેટલીય કૃતિઓની રચના કરી, જેમ કે ‘સરસનાઅતુલ એઝ્રાબ’, ‘અલ-ખસાઈસ’ વગેરે. તેમનું મૃત્યુ ડિ.સ. ૨૯૭માં થયું. અબૂ ઉબૈદ અલ-

કાસિમ બિન સલામના પણ ઘડા પુસ્તકો છે, જેમ કે ‘ગરીબુલ મુસનિફ’ અને ‘ફી મા’ની અલ-શાઅર’ વગેરે, અને એ જ પ્રમાણે ઈરાકના પ્રભ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી ઈઝે ખાલવયહ (મૃ. ૩૭૦ હિ.) છે, જેમણે ‘એઝ્રાબ સલાસી સૂરહ’, ‘વ-લઈસ મિન્ર કલામુલ અરબ’ અને ‘અલ-મકસૂર વલ-મમ્દૂદ’ જેવા પુસ્તકો લખ્યા.

અરબી ભાષા ઈસ્લામી સંસ્કૃતિની ભાષા હતી અને જે દેશોને મુસલમાનોએ શરૂઆતમાં જત્યા, ત્યાંના રહેવાસીઓએ આ ભાષાને શીખ્યી અને એ રીતે અરબી ભાષા તમામ ઈસ્લામી દેશોમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને વિદ્યાઓની ભાષા બની ગઈ.

ઈતિહાસ

ઈતિહાસ ભૂતકાળના સંસ્મરણોનું નામ છે, જે જુદા-જુદા યુગોમાં માનવોની ગતિવિધિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ તથા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને સુરક્ષિત રાખે છે, અને તેનું સંકળન અને સંપાદન કરે છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ઈતિહાસકારોને તફસીર-વિદ્યા, હદ્દિસ-વિદ્યા, શબ્દકોષશાસ્ત્ર, કિરાત-વિદ્યા અને ફિક્હ (કાનૂનશાસ્ત્ર) તેમજ આ ઉપરાંત અન્ય વિદ્યાઓના ઈતિહાસને સંપાદિત કરવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું. તેમણે આ ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર કામગીરી કરી.

મુસલમાન ઈતિહાસકારોએ ઈસ્લામના ઈતિહાસનું સંપાદન કરવામાં ખૂબ કાળજીથી કામ લીધું અને આ વિદ્યાને તેના મૂળ અને પાયાના સ્વોતોથી પ્રાપ્ત કરી, અને વિશેષરૂપે હુજૂર અકરમ નુહુની મુખારક સીરત (શુભ જીવન-ચરિત્ર)નું પણ સંપાદન તેમણે કર્યું.

પ્રાચીન યુગમાં હિજારમાં અબાન બિન ઉસ્માન બિન અફફાન (મૃ. ૧૦૫ હિ.) અને આસિક બિન ઉમર બિન કતાદા (મૃ. ૧૪૧ હિ.), જેમણે ખુલ્દાએ-રાશિટીન અને ઉમવી ખલીફાઓનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ સંપાદિત કર્યો અને નબી કરીમ નુહુના ગજવાત (યુદ્ધો) વિશે લખ્યું. મુહમ્મદ બિન ઉમર અલ-વાક્દીએ (૧૩૦-૨૦૭ હિ.) ‘કિતાબ અલ-મગારી’ અને ‘કિતાબ અલ-ઇતૂહ’ પુસ્તકો લખ્યા, જેમાં તેમણે મિસર (ઈજીમ) અને શામ (સીરિયા) વગેરેમાં ઈસ્લામી વિજ્યોનો ઈતિહાસ વર્ણવ્યો છે.

સીરિયામાં અલ્લામા ઔજાઈ (મૃ. ૧૫૭ હિ.) અને અબૂ ઈસહાક અલ-ફરાજી (મૃ. ૧૮૮ હિ.) હતા.

યમનમાં ઘડા ઈતિહાસકારો હતા, જેમ કે વહબ બિન મુનાબ્બિહ (મૃ. ૧૧૦ હિ.) અને મુઅમ્મર બિન રાશિદ (મૃ. ૧૫૪ હિ.) વગેરે. જ્યારે આપણે યમનના મદ્રસાના ઈતિહાસકારોના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરીએ છીએ, તો આપણાને જાણકારી મળે છે કે તેમણે ઈસ્લામથી પહેલાનો ઈતિહાસ પણ વર્ણવ્યો છે. તેથી તેમના પુસ્તકોમાં ઈસ્લામથી પહેલાંની કોમોના પ્રસંગો અને વાતો જોવા મળે છે.

મિસર (ઈજીમ)માં ઘડા ઈતિહાસકારોએ રસૂલુલ્લાહ ની સીરત (જીવન-ચરિત્ર) તરફ પણ ખૂબ ધ્યાન આપ્યું, જેમ કે અબુલ્લાહ બિન અમ્ર બિન આસ, યજીદ બિન હબીબ અને લૈસ બિન સઅદ વગેરે.

ત્રીજી સદી હિજરીમાં મિસરના સૌથી પ્રખ્યાત ઈતિહાસકાર અબ્દુર્રહ્માન બિન અવાના છે, જેમણે ‘ફ્ટૂહ મિસર વ અખભારહા’ જેવું પુસ્તક લખ્યું. તેમાં તેમણે ઈસ્લામથી પહેલાં મિસરના ઈતિહાસનો ઉલ્લેખ કર્યો અને તેમાં ઈસ્લામી વિજયોના પ્રસંગો, પશ્ચિમ અને ઉન્દ્રલૂસ (સ્પેન)નો ઈતિહાસ અને હિજરી 244 સુધીના મિસરના કાળીઓ (ન્યાયાધીશો)ના જીવન-ચરિત્રો લખ્યા. મિસરનો ઈતિહાસ લખવાવાળા ઈતિહાસકારોની સંખ્યા ખૂબ વધારે છે, જેમ કે અલ-બલવી, અલ-કિન્દી અને ઈબ્ને જૌલાક વગેરે. મિસરમાં ઘણા એવા ઈતિહાસકારો મળે છે, જેમણે સંયુક્ત એન્સાઈક્લોપીડિયાનું પણ સંપાદન કર્યું, જેમ કે અલ-કલકશંદીએ ‘સુઅભ અલ-અસહ ફી સિનાઅત અલ-ઈન્શા’ જેવું પુસ્તક લખ્યું. ઘણા પુસ્તકો વિશેષરૂપે મિસરના ઈતિહાસ વિશે લખવામાં આવ્યા, જેમ કે ઈબ્ને તગરીબરદી (824 હિ.) એ ‘અલ-નુજૂમ અલ-જહિરત ફી અખભાર મિસર વ અલ-કાહિરા’ જેવું પુસ્તક લખ્યું, અને ઈબ્ને ઈલ્યાસે ‘બદાઈ અગ્ર-ગ્રહૂર ફી વકાયેઅ અલ-દહૂર’ લખ્યું.

કેટલાક મુસ્લિમ ઈતિહાસકારોએ દુનિયાનો ઈતિહાસ લખ્યો, જેમ કે ઈબ્ને જરીર તખરી. તેમણે પોતાના પુસ્તક ‘તારીખે આલમ’માં માનવીના સર્જનના આરંભથી લઈને હિજરી 303 સુધીના ઈતિહાસનું વર્ણન કર્યું છે. તેમનું બીજું પુસ્તક ‘તારીખે અલ-રસલ વલ-મલૂક’ છે, જેમાં તેમણે ‘તરતીખ જમી’⁽¹⁾ અનુસાર ઈસ્લામી ઈતિહાસનું વર્ણન કર્યું છે.

એ જ પ્રમાણે ઈબ્ને કસીર رض એ ‘અલ-કામિલ ફી અત્-તારીખ’ પુસ્તક લખ્યું અને ‘તારીખે આલમ’ જેવું પુસ્તક પણ લખ્યું. તેમાં તેમણે ઈબ્ને જરીર رض ની પદ્ધતિને અપનાવતાં દરેક કાળનો ઈતિહાસ અલગ-અલગ સંપાદિત કર્યો. તેમનું મૃત્યુ હિ. 630 માં થયું.

સેંકડો પુસ્તકો છે, જે આલિમો, ઉમરાઓ, કાળીઓ, ડોક્ટરો, હુકખા, તફસીરવેતાઓ અને હદીસવેતાઓના અહેવાલો અને પ્રસંગોથી ભરેલા પડ્યા છે, જેનાથી એ લોકોની મહાનતા પ્રતિપાદિત થાય છે અને તેમની ગૌરવપૂર્ણ કોણિશશોનું અનુમાન થાય છે, જે તેમણે પોતાના ઐતિહાસિક વારસાની સુરક્ષા માટે કરી છે. આ પુસ્તકોને પરિભાષામાં ‘કુત્બ અલ-તરાજુમ’ કહેવામાં આવે છે. આ વિદ્યાના કેટલાક પુસ્તકોના નામ આ પ્રમાણે છે, જેમ કે ઈબ્ને અસીરનું પુસ્તક ‘અસદ અલ-ગાબહ ફી મઆરિઝતુસ્-સહાબા’, ઈબ્ને સઅદનું પુસ્તક ‘અત્-તબકાત અલ-કુબરા’ અને સુબકીનું પુસ્તક ‘તબકાત અલ-શાફિઆહ અલ-કુબરા’ અને ઈમામ જહબીનું પુસ્તક ‘સિયર અસ્લામ અન્ન-નુબલા’ વગેરે.

1. દર વર્ષના પ્રસંગો અલગ-અલગ રીતે વર્ણવવામાં આવે, તેને ‘તરતીખ-જમી’ કહે છે.